

Tərcüməçi şəxsiyyəti

(Hamletin monoloqunun Azərbaycan dilinə bir neçə tərcümə variantı haqqında)

Azərbaycan Sovet dramaturgiyasının banisi, teatr sənətimizin görkəmli nümayəndəsi Cəfər Cabbarlı həm də istedadlı bir tərcüməçi idi. O müxtəlif mövzularda bədii və ictimai-siyasi əsərlər tərcümə etmiş, dilimizin və ədəbiyyatımızın zənginləşməsində böyük rol oynamışdır. Cabbarlının tərcümə etdiyi bədii əsərlər içərisində V.Şekspirin «Hamlet» və «Otello» kimi dünya ədəbiyyatının sədəvrləri, Bomaşenin «Fiqaronun toyu», Şillerin «Qaçaqqlar» əsərlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu məşhur əsərləri Cabbarlının tərcümə etməsi heç də təsadüfi deyildi. İnqilabdan sonrakı dövrdə ölkəmizdə yeniliklə köhnəliyin qarşılaşdığı ictimai həyatımızda keçmişin qalıqlarına qarşı amansız mübarizə getdiyi bir zamanda həmin əsərlərə kəskin ehtiyac duyulurdu.

C.Cabbarlı ictimai-siyasi və bədii əsərlər tərcümə etməklə kifayətlənməmiş, öz məqalə və çıxışlarında dəfələrlə tərcümənin milli ədəbiyyat üçün əhəmiyyətindən söz açmışdır.

O tərcümənin nəzəri əsasları haqqında da qiymətli fikirlər söyləmiş, adekvat tərcümənin bəzi mühüm aspektlərini uzaqgörənliklə əsaslandırılmışdır. Ədib mütərcimdən tərcümə dilinin sadəliyini, aydınlığını və xəlqiliyini tələb edirdi. Onun V.Şekspirin «Otello» faciəsinin 1921-ci ildə H.Səbrinin tərcüməsində Azərbaycan Dövlət Teatrında tamaşası haqqında yazdığı bir məqalədə oxuyuruq: «Bu dəfə bu əsər mərhum Haşimbəy Vəzirovun tərcüməsi ilə deyil, gənc aktyorlarımızdan Həsən Səbri Abdullayevin tərcüməsi ilə oynanırdı. Haşimbəyin tərcüməsi çox zəif idi. Mütəəssüfanə yoldaş Həsən Səbrinin də tərcüməsi bir o qədər də qüvvətli çıxmamışdır. Xüsusən,

cümlələri qırıq-qırıq, bəzən olduqca uzundur. Bir çox yerdə cümlənin əvvəli ilə sonu düz gəlir. Dili və yabançı sözlər çoxluğundan olduqca çətinliklidir.

Ətraflı təhlildən vaz keçərək yoldaşımıza zəhmətləri üçün təşəkkürlə bərabər tərcümələrinə yenidən göz gəzdirmələrini «bənim ümri –Zina işlər ilə İşim yoxdur» kimi cümlələri düzəltməklə mümkün qədər yabançı sözlərdən uzaqlaşib öz sözlərimizi işlətmələrini tövsiyyə edirik. Dilimizdə olan ən kobud və yaraşıqsız söz ən gözəl yabançı kəlmələrdən əziz tutulmalıdır».

Bu mülahizəyə əsaslanıb Cabbarlının tərcüməçilik sənətində irəli sürdüyü tələbləri aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirmək olar:

- 1) səhnə sənətinin spesifikasiyasının nəzərə alınması,
- 2) doğma Azərbaycan dilindən xalq dilinin zəngin xəzinəsindən istifadə etməyin vacibliyi:
- 3) tərcümədə mümkün qədər yabançı sözlərin işlədilməməsi.

C.Cabbarlının bütün yaradıcılığı üzvi bir vəhdət təşkil edir. Məhz buna görə də onun tərcümələrini orijinal əsərlərindən ayrı tədqiq etmək olmaz. Çünki o həm öz əsərlərində həm də müxtəlif dillərdən çevirdiyi əsərlərdə eyni sənət prinsiplərindən çıxış etmişdir. Məlumdur ki, Cabbarlı öz yaradıcılığında ədəbi dili bir tərəfdən dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqlarından çıxış edərək yeni sözlər yaratmaq yolu ilə zənginləşdirməyə və təbiiləşdirməyə çalışmış və beləliklə, insan hisslərini, insan fikirlərinin ən incə çalarlarını verməyə nail olmuşdur. Cabbarlı əsərlərinə xas olan bu keyfiyyəti onun Azərbaycan dilinə çevirdiyi əsərlərə də şamil edə bilərik.

Öz qnoseoloji spesifikasiyası etibarilə tərcümə bilavasitə yaradıcılıq prosesindən əsaslı surətdə fərqlənir. Belə ki, tərcümədə əsas şərtlərdən biri başqa dildə ifadə edilən həmin dilin normalarına tabe olan mətni öz beynində çevirə bilmək, tərcümə dilində buna həm də üslub cəhətcə uyğun söz və ifadələr tapa bilmək qabiliyyəti –

istedadıdır. Belə bir bacarıq görkəmli ədiblərdə ola da bilər, olmaya da. Böyük istedad sahibi olan sənətkarların tərcümələri çox zaman onların orijinal əsərlərindən zəif görünür. Əksinə, bəzən böyük ədib kimi tanınmayan şair və yazıçılar tərcümə sahəsində daha qüdrətli və istedadlı sənətkarlar kimi şöhrət qazanırlar. Bu kimi ədiblərə Azərbaycanda A.Səhhəti, Ə.Cavadı, T.Əyyubovu, B.Musayevi, V.Qafarovu və başqalarını misal göstərmək olar. Əlbəttə, bu iki yaradıcılıq növü arasında çox sıx əlaqə, qırılmaz münasibətlər mövcuddur. Məhz bunun nəticəsində böyük şair dramaturq və nasirlərin əksəriyyəti, xüsusilə universal istedadla malik yazıçılar, eyni zamanda, görkəmli tərcüməçi olurlar. Öz xalqlarının mədəniyyətlərini ümumdünya mədəniyyəti kontekstində görə bilmək böyük yazıçıların çoxunu tərcüməçiliyə gətirib çıxarır. Bunun əyani nümunəsini biz Cabbarlı yaradıcılığında görürük.

Şekspir yaradıcılığına dünyanın bütün xalqları vaxtaşırı müraciət etmişlər. Hər yeni nəsillər Şekspirin əsərlərinə öz ədəbi zövqü, dünyagörüşü baxımından yanaşmış, həyatın, cəmiyyətin mühüm problemlərinin həllində Şekspir məsləhətinə daxili ehtiyac hiss etmişlər.

Şekspir yaradıcılığına Azərbaycan ədibləri də biganə qalmamışlar. Onun ən çox tərcümə edilən əsəri isə «Hamlet» olmuşdur. Bu da təsadüfi deyil, M.İ.Lermontovun dili ilə desək, Şekspirin dahiliyi, orijinallığı bu əsərdə daha parlaq bir şəkildə görünür. «Əgər o (Şekspir- İ.R.) dahidirsə, onda bu cəhət özünü «Hamlet»də göstərir, əgər o insan qəlbinə, taleyin qanunlarına nüfuz edə bilərsə, əgər o orijinaldırsa, yəni yenilməzdirsə, onda özünün əksini «Hamlet»də tapır».

Bu əsəri dilimizə ilk dəfə - 1906-cı ildə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev tərcümə etmişdir. Bu tərcümə istər dil, istərsə də bədiilik

baxımından zəif bir tərcümə idi. «Hamlet» kimi son dərəcə mürəkkəb bir əsərin bədii cəhətdən sönük tərcümə edilməsi o dövr üçün qanunauyğun hal idi. Əlbəttə ki, bu ehtiyacı nə Ə.Haqverdiyev, nə də o dövrün tərcüməçilərinin heç birisi ödəyə bilməzdi. Bu böyük estetik vəzifəni yerinə yetirmək üçün tamamilə başqa bir yaradıcı şəxsiyyətə ehtiyac duyulurdu. Bu, C.Cabbarlı oldu: «Hamlet»in ideyasını, əsərin qəhrəmanının dünyagörüşünü, mənəvi iztirablarını düzgün əks etdirə bilən bədii cəhətdən ən yüksək tərcüməni Cabbarlı yaratmışdı. Beləliklə, bu əsərdə iki düha bir-biri ilə görüşmüş, Azərbaycan dramaturqu dünya sənətinin ən yüksək zirvələrindən olan bu əsəri öz xalqı üçün doğmalaşdırıb bilmişdir.

1926-cı ildə Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında ilk dəfə tamaşaya qoyulan «Hamlet» səhnə tariximizdə böyük hadisəyə çevrildi. Bu dövrdən başlayaraq teatrımızda və geniş tamaşaçı kütləsi arasında Şekspir əsərlərinə olan maraq daha da artdı.

C.Cabbarlının çox böyük məharətlə yüksək bədii səviyyədə tərcümə etdiyi «Hamlet» faciəsi həm Şekspir əsərlərinin, həm də rus və Avropa klassiklərinin Azərbaycan dilində səslənməsinə böyük təkan verdi. «Hamlet»in tərcüməsi və tamaşaya qoyulması Azərbaycan teatrının inkişafında də müəyyən rol oynadı. Qətiyyətlə deyə bilərik ki, recisser və aktyorlarımızın böyük bir dəstəsi məhz Şekspir əsərlərinin təsiri ilə yetişmiş, sənətdə kamillik qazanmışdır. V.Şklovskinin sözləriylə desək, «Şərq Şekspir faciələri üçün dahi aktyorlar yetişdirir. Şekspir Gürcüstanda, Ermənistanda, Azərbaycanda, Tatarıstanda yenidən doğulur».

C.Cabbarlı «Hamlet»in tərcüməsində əsasən N.Polevoyun tərcüməsinə (ingiliscədən ruscaya istinad etsə də, başqa dillərdəki, digər tərcümələrə də müraciət etmişdir) Azərbaycan dilində uğurlu səslənən bir tərcümə əsəri meydana gətirmişdir.

Ancaq Cabbarlı özündən əvvəlki tərcümələrə yaradıcı tərzdə yanaşmış əsərin təbii səslənməsi üçün dilimizin tükənməz bədii imkanlarından bacarıqla istifadə etmişdir. O «Harun yoldaşa cavab» adlı məqaləsində yazır: «Sözlərin və təbirlərin intixabında belə rus mühitinə daha doğma olan Polevoy üzərində qalmayıb, yeddi-səkkiz kitabdan istifadə etdik və hər yerdə dilimizə, ahəngimizə və ruhumuza daha yaxın daha təbii və doğma sözləri, təbirləri seçib tapdıq».

N.Polevoy tərcüməsinə müraciət də təsadüf deyildi, bu tərcümə həm bədii estetik keyfiyyətləri, həm də teatr üçün yararlılığı baxımından çox mükəmməl idi. Məhz bu tərcümədən sonra «Hamlet»i tamaşaya qoymağa tərəddüd edən rus teatrı onu səhnədə göstərmişdi. Belinskinin fikrincə, Polevoyun tərcüməsi əsasən poetik tərcümədir. «Poetik tərcümədə ixtisarlara, əlavələrə, dəyişmələrə yol verilir. Belə tərcümələrin məqsədi imkan daxilində dil bilməyənlər üçün orijinalı əvəz etmiş, onlara əsərdən zövq almaq imkanı yaradır». Cabbarlı yazırdı: «Hamlet» səhnə əsəri olduğu üçün onu rusca Polevoyun tərcüməsi təhtəlləfa olmasa da səhnə üçün ən münasib və müvəffəqiyyətlişidir. Polevoy bir çox lüzumsuz yerləri atmış, hətta bəzən özündən belə artırmış və «Hamlet»i əsası pozulmaması şərtilə rus mühitinə yaxınlaşdırmışdır. Buna görə biz Polevoy üçün kor bir qramafon plastinkası olmaq istəmədik. Onu türk (Azərbaycan- İ.R.) cəmiyyətinin ruhuna yaxınlaşdırmağa çalışdıq.

Beləliklə bir məzarçının:

Mən bir iyid gənc idim, oxuyardım, gülərdim
İndi artıq qocaldım, bir mən qaldım, bir dərdim,-

deməsi və yaxud:

İnsan qəbrə mübarizkən- son geyimi, donu bu
Yaşa, yaşa öləcəksən- yaranmışın sonu bu,-
deməsi bizim xalq bayatılarımızdan bir o qədər fərqli deyildir.
Bəşəri bir əsəri ruhumuza yabançı bir şəkildə tərcümə etmənin bizcə
heç bir mənası yoxdur.

«Hamlet»in tərcüməsi haqqında olan məqalələrdə Cabbarlının bəzi
dil xətalalarına görə, çox zaman yersiz olsa da, təqsirləndirənlər
olmuşdur. Lakin zaman keçdikcə, tərcümə tariximizə nəzər saldıqda
bir daha təsdiq etmək olar ki, Cabbarlının bu tərcüməsi ən gözəl
tərcümələrdəndir.

Cabbarlını «Hamlet» əsərini tərcümə edərkən çoxlu məhəlli
sözlər işlətməkdə günahlandırılanlar «nord-nord-vest» küləyini «xəzri»,
«cənub küləyini» «gilavar» kimi tərcümə etməyi ona nöqsan
tuturdular. Əlbəttə, o Azərbaycan dilində «nord-nord-vest» variantını
küləyin istiqamətinin tam dəqiqliyi naminə saxlaya bilərdi. Lakin
azərbaycanlı tamaşaçı və oxucu üçün «nord-nord-vest» deyil, məhz
«xəzri» və «gilavar» realdır və təbii ki, poetik xarakterə malikdir.
«Mən ancaq xəzri əsəndə dəli oluram. Gilavar əsəndə isə hər halda
qartalı qarğadan seçə bilirəm».

Tərcümədə olan poetik parçalar, mahnılar Azərbaycan xalq
poeziyası üslubunda tərcümə edilmişdir. Bu, əsərin daha da təsirli
olmasına xidmət edir. Cabbarlı Hamletin fikirlərini yığcam, kəskin və
bədii cəhətdən elə təsirli dildə ifadə edə bilmişdir ki, «Hamlet»in
sonrakı tərcümələrində bunu görmürük. Hamlet anası ilə görüşərkən
atasının və əmisinin şəkillərini göstərərək onları bir-biri ilə müqayisə
edir. Cabbarlının tərcüməsində də bu belədir.

«İştə iki şəkil. Bax, burada bir əzəmət, gözəllik qüvvət və idrak
duyulur, sanki dağlar başından köylərə doğru uçacaq bir qartaldır. O,
məxtuqatın ən kamilidir. O, sənin ərin idi. İndi buna da bax, bu, sənin
ərindir. O çürük göyərti kimidir ki, öz qardaşının həyatını çalmışdır.

Bax! Bax! Sənin dağ çəmənlərindən əxlaqsızlıq bataqlıqlarına yuvarlanarkən gözlərin kormu idi? Söylə, sən kormu idin? Məhəbbətdən mənə dəm vurma, sənin yaşında məhəbbət aləminə tabe olur. O zaman sənin aqlın, mühakimən harada idi? Qadın, zövcə, ana həyası unuduldu. Qocalar bu rəzalətə qapılarkən gənclik nə etməlidir? Dəhşət! İnsanın əməlinə qarşı məni dəhşət alır».

T.Əyyubovun tərcüməsində həmin parçaya diqqət edək.

...Baxınız, birinci ərinizdir bu!

Bu isə, sizin o ikinci ərdir:

Solmuş, saralmış ot kimidir o!

Dağların gülüstan çəmənliyindən

İyrənc bataqlığa yuvarlanarkən

Gözünüz hardaydı? Eşqdən, sevgidən

Mənə dəm vurmayın! Siz yaşda olan

Qadınların hamısı hiss fırtınası,

Duyğu alovuyla deyil, ağılla

Ağılla yaşayır. Söyləyin görək,

Hardaydı aqlınız mühakiməniz?

Şübhəsiz, Cabbarlı tərcüməsində sözlər və ifadələr digər tərcümələrə nisbətən daha kəskin, daha qüvvətlidir. Hamletin bu kəskin sözləri qəhrəmanın bütün gələcək hərəkətləri onun atasının qatili olan əmisini öldürmək üçün, bir sözlə, «olum ya ölüm» problemini həll etmək üçün zəmindir. Bu, artıq intiqama hazır olan Hamletin psixoloji aləmini dəqiq təyin edir. T.Əyyubovun tərcüməsində isə bu parça çox mülayim nəzərə çarpır.

V.Şekspir öz əsərlərində ingilis atalar sözlərindən geniş istifadə etmişdir. Bəzən Şekspirin əsərlərində olan deyimlər atalar sözlərinə çevrilib xalq arasında işlədilmiş və tərcümə vasitəsi ilə başqa

xalqların dillərində işlədilməkdədir. Cabbarlı «Hamlet»də işlədilən atalar sözlərinin düzgün qarşılığını tapmış və bəzən bir atalar sözünün iki variantını vermişdir.

-Nədir? Odur ki,
İnsan yazar, taleh pozar
(Sən saydığını say,
bax gör fələk nə sayır)
-sonra da özün ki, bilirsən
Olacağa çarə yoxdur (Yazılan pozulmaz).

-Ağac göyərincə su çox aparar (Ölmə, eşşəyim, ölmə, yaz gələr, yonca bitər).

Şekspir yaradıcılığında, bəlkə də dünya dramaturgiyasında ən faciəli səhifələrdən biri Hamletin «olum, ya ölüm» monoloqudur. Bu monoloq əsərin bütün ideyasını özündə əks etdirir. Bir çox xalqlar hələ «Hamlet» əsərini tam tərcümə etməmişdən bu monoloqu öz dillərinə çevirmişdilər.

Bu monoloq yetkin əsər təsiri bağışlayır və Hamlet obrazının mahiyyətini, eyni zamanda, faciənin mənasını tam açır.

Hamletin «olum ya ölüm» monoloqu Azərbaycan dilinə müxtəlif dövrlərdə sənətinə və istedadına görə bir-birindən fərqlənən mütərcimlər tərəfindən altı dəfə tərcümə edilmişdir.

SSRİ xalq artisti, istedadlı recisser Mehdi Məmmədov «Hamlet» faciəsinin radio tamaşısını hazırlayərkan «olum, ya ölüm» monoloqunu yenidən çevirmişdir. Bu monoloqu nəzmlə şair Tələt Əyyubov və Aslan Aslanov, orijinaldan isə Sabir Mustafayev tərcümə etmişdir. Bu tərcümələrdən məlum olur ki, hər tərcüməçi əsərə öz dünyagörüşü səviyyəsindən yanaşmışdır.

M.Məmmədov «Hamlet»in radio tamaşasını hazırlayarkən bu əsəri tamaşaçılar və oxuculara deyil, geniş dinləyici auditoriyasına təqdim etməyi nəzərdə tutmuşdur. Onun yenidən tərcümə etdiyi «olum, ya ölüm» monoloqu orijinalın məzmununu da tam əhatə edir. Hamletin bu monoloqunun dilimizə olan tərcümələrini tutuşdurduqda tərcümə sənətimizin ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərini də aydın görmək olur.

C.Cabbarlının tərcüməsində bu monoloq belə səslənir:

«Olum, ya ölüm... Budur məsələ. Hankı şərəflidir? Düşmən qəzanın ağır tokaklarına dayanmaq və ya fəna seylabının coşğun dalğalarına qarşı qoyub onu qurutmaq, əzmək... Yer üzündən qaldırmaq, ölmək, uyumaq, bu qədər... Qəlbin iztirablarını, yaranmışların nəsibi olan minlərlə əzabları bir yuxu ilə bitirmək... belə bir son istənilməzmi?

Ölmək... uyumaq... uyumaq? ... Bəlkə də rüyalar görmək? Budur işdə məsələnin çətin yeri.... Həyatın boranları keçdikdən sonra bu ölüm yuxusunda biz nələr görəcəyik? Budur yolun keçidini kəsdirən: budur bizi uzun həyat sürüntülərinə məcbur edən, buna görə ki, fəlakət bu qədər sürəklidir. Yoxsa dünyanın bu zülm-fəsadına, hökmdarların təkəbbürünə, güclülərin təhqirinə, qaytarılmış, tapdalanmış, bir eşqin acı iztirablarına, qanunların boşluğuna, hakimlərin utanmazlığına, rəzillərin xidmətlərinə qarşı coşan nifrətlərə kim dayanmaq istərdi? Halbuki, xəncər (bir vurğu) bizi bunların hamısından əbədilik qurtara bilər. Acı həyatın ağır cəbrini nifrət və göz yaşları ilə kim daşımaq istərdi? Yalnız bir qorxu... orada nə olacaqdır? Orada o bilinməz (məchul) vadidə ki, oradan bu vaxta qədər kimsə qayıtmamışdır... İradə sarsılır və bizi bilinməz bir aləmə atılmaqdan acı iztirablara dayanmağa məcbur edir. Qorxaq fikrin müdhiş etirafı, qəti bir iradənin iti boyası, tefəkküratın zülmətinə qarşı solur. Düşündükcə tələsik həyacanların cəsarəti

sönür... fikir işə keçməyir. Sus... Ofeliya, gözəl pəri, öz dualarında mənim də günahlarımı xatırla».

Bu tərcümədə Şekspirin ideya və obrazlar aləmi yüksək bədii ifadəsini tapmış, tərcüməçi əsərin ruhunu bütünlüklə saxlaya bilmişdir. Cabbarlının bu tərcüməsində olan sözlər və ifadələr həmin monoloqu Azərbaycan dilinə tərcümə edənlərin əksəriyyəti tərəfindən təkrar edilmişdir.

Doğrudur, monoloqda işlədilən «tokak», «seylabı», «dayanmaq» (dözmək mənasında), «ağır cəbr» və s. kimi söz və ifadələr dilimizdə artıq arxaikləşmişdir, amma bütövlükdə monoloqun tərcüməsi öz bədii dəyərini bugüncə saxlamaqdadır. C.Cabbarlının «Hamlet» faciəsini, xüsusilə onun məşhur monoloqunu yalnız ədibin qeyri-adi dramaturci istedadı ilə, Şekspir pafosunun zamanın pafosuna uyğun gəlməsi ilə, onun tərcüməçilik bacarığı ilə izah etmək düzgün olmazdı. Bütün bu komponentlər görkəmli dramaturq-tərcüməçinin Şekspir dünyasına nüfuz etmək, onun düşüncə və hisslərin dərinindən bələd olmaq və Azərbaycan dilində bunların adekvat qarşılığını tapmaq bacarığı ilə birləşir.

Bu monoloqda tərcüməçilərin və tədqiqatçıların diqqətini cəlb edən *to be or not to be* ifadəsi olmuşdur. Rus dilinə bu məşhur ifadəni ilk dəfə 1775-ci ildə M.İ.Pleşşeyev «Citğ ili ne citğ» kimi, zəif və mənacə yanlış tərcümə etmişdi. Pleşşeyevdən sonra A.L.Sokolovski bu misranı «Citğ ili ne citğ», D.V.Averkiyev isə «ciznğ ili smertğ» kimi tərcümə etmişlər. Polevoy ilk dəfə olaraq bu misranı rus dilinə «bitğ ili ne bitğ» kimi tərcümə etmiş, faciənin bütün ideyasını birləşdirən, bəlkə də bəşəriyyəti düşündürən bu sualın demək olar ki, bədii cəhətdən ən optimal variantını tapmışdır. Polevoydan sonra istər inqilabdan əvvəlki, istər inqilabdan sonrakı rus tərcüməçiləri bunu olduğu kimi saxladılar. *To be or not to be* ifadəsinin hərfi mənası «olmaq ya olmamaq» deməkdir. Əlbəttə,

Şekspirdə bu ifadənin mənası «yaşamaq» deyil. Şekspir təkcə yaşayıb –yaşamamaq demir, bu, insanı həyatın əzablarına, qanunların ikiüzlülüyünə qarşı mübarizə etməyə çağırışdır. Monoloqun sonrakı hissəsində bu fikir büllurlaşır, fəlsəfi dərinliylə üzə çıxır, odur ki, «ne citğ- -yaşamamaq» sözü də bu mənanı vermir. Polevoy rus dilinin qanunlarına uyğun «ne bitğ» deyəndə rus dilinin normalarına riayət edərək həm mənə, həm də formanı saxlaya bildi. Cabbarlı isə «olmamaq» sözünü işlətməkdən sərf-nəzər etdi, *not to be*-nin mənasını tam ifadə edən, həm də dilimizdə son dərəcə təbii bir ifadə yaratdı. Cabbarlı özündən əvvəlki türk tərcüməçisi A.Cövdəti də haqlı olaraq təkrar etmədi. Öz tənqidçisinə cavabında Cabbarlı bunu belə izah edir: «Gələk «olum, ya ölüm» monoloquna. Burası doğrudan da «Hamlet» üçün ən canalıcı nöqtədir; çünki bütün əsərin psixoloci və fəlsəfi mehvəridir. Tənqidçi yazır: «Burada Cabbarzadəyə məxsus bir çox mənasız sözlər vardır. Məsələn, (olum ya ölüm) halbuki, yaşamaq ya ölmək lazımdır»... biz olmaq ya ölmək sözlərini «olum, ya ölüm» götürmüşüz. Yaşamaq, ya ölmək isə doğru deyildir: çünki o zamanlar Hamlet atasının qatilindən intiqam almaq istəyirdi. Bunun üçün onda lazımı qətiyyət yox idi. Düşünür, daşınır, bir qətiyyətə gələ bilmir. Eyni zamanda mühit ilə mənliyi arasındakı təzadlara, daxili mübarizələrinə dayanmayıb intihar etmək fikrinə belə gəlmişdi. Bu da onun düşüncələri arasında itib gedirdi. Buna görə də monoloq Hamletin bu əhvali-ruhiyyəsinə uyğun olaraq ingiliscə *to be or not to be* təbirilə başlayır ki, bunun tərcümələrdə təhtəlləfüz burası rusca «bitğ ili ne bitğ» tərcümə edilir. Buradan cinas olaraq əmisini lazım olub-olmadığı və intihar lazım olub –olmaması çıxarıla bilir. Burasını Abdulla Cövdətbəy «varlıqımı ya yoxluqmu?» tərcümə etmişdir. Yaşamaq ya ölmək isə məsələni bir tərəfli qətiyyələşdirmək deməkdir. Halbuki, Hamlet müəyyən zamanda «qəzanın taqlarına dayanmaq, ya da mübarizəyə girişib fənalığı məhv etmək» lazım

olduğunu düşünür ki, «bitğ ili ne bitğ» qismən buraya da aiddir. «Olum, ya ölüm» də burasını hər tərəfə aid edə bilmək üçün götürülmüşdür».

Polevoy monoloqun tərcüməsində bir çox sərbəstliyə yol vermişdir. Cabbarlı isə orijinalın mənasını daha aydın açmış. Polevoyun səhvlərini təkrar etməmişdir. Polevoy və Cabbarlı tərəfindən konkret ifadələrin tərcüməsinin müqayisəli təhlili fikrimizi tamamilə sübut edir. Polevoyda bu monoloq belə başlayır:

Bitğ ili ne bitğ- vot v çem vopros!

Çto doblestnee dlə duşi: snositğ

Udarı oskorbitelğnoy sudğbı,

İli voorucitğsə protiv morə zol

İ pobedit eqo, işçerpav razom?

Şekspir «əzab dəryasına qarşı silah qaldırmaq və ona əks çıxmaqdan» danışır, o, qələbədən yox, üsyandan söz açır. Cabbarlı burada orijinalı düzgün başa düşərək Polevoyun «pobeditğ» sözünü buraxmış, Whether tis nobler itn the mind to suffer ifadəsini «dözmək» kimi tərcümə etmişdir.

Bu monolqda tərcümə üçün çətin sözlərdən biri də there's the rub ifadəsində «rub» sözüdür.

Bu sözün mənası yerdə şar oyununda qarşıya çıxan maneə deməkdir. İngilis dilində maneə mənasında bu sözü ilk dəfə Şekspir işlədib. Polevoy bunu «vot i zatrudnenğe» kimi tərcümə edir. Cabbarlı da bu tərcüməni saxlayır: «budur məsələnin ən çətin yeri». Sonrakı tərcüməçilərimiz bu sözün müqabilini tapmağa çalışmışdır.

Bu monoloqun bəzi mətnlərində despised love (rədd edilmiş məhəbbət) bəzilərinde dispriz'd love (qiymətləndirilməmiş məhəbbət) sözləri işlədilir. Polevoyun tərcümə üçün seçdiyi mətndə despised

sözü olmuş və bunu o «Löbvi otverqnutoy toski» kimi tərcümə etmişdir. Cabbarlı isə Polevoyun tərcüməsindən istifadə etməsinə baxmayaraq, orijinalı daha dərindən duymuş və hər iki sözün tərcüməsini verir, «qaytarılmış, tapdalanmış», yəni qiymətləndirilməmiş məhəbbət deyir. Təbii ki, bu söz daha aydın və təsirlidir.

Tərcümə sənəti baxımından monoloqun ən çətin hissəsi onun son misralarıdır. Bu hissədə tərcüməçilər qarşısına çıxan çətinlik conscience sözünün müəllif tərəfindən hansı mənada işlədilməsini aydınlaşdırmaq və onun düzgün ekvivalentini tapmaqdır.

Rus dilinə tərcüməçilər həmin sözü «sovestğ», «zamıselğ», «mıslğ» və s. kimi tərcümə etmişlər. Şübhəsiz ki, burada Şekspir conscience sözünün fəlsəfi mənada işlətmişdir. Cabbarlı da əsərin ümumi mənasına, Hamletin həyat və cəmiyyət haqqında düşüncələrinə uyğun olaraq bu sözü «təfəkkürat» kimi vermiş və monoloqun nəzmlə olan variantında bu hissəni daha sadə və aydın tərcümə etmişdir.

İnsanı təfəkkür bu sayaq etməkdə qorxaq
Ən qəti qərarın iki rəngi
Sardıqca xəyalət, daldıqca, düşündükcə
Solub getmədə heyhat.
Həyəcanla doğan qəti cəsarət sönüyor
Fikir işə keçmiyor.

T.Əyyubov monoloqu belə tərcümə etmişdir:

Ölümmü, qalımmı? Sual budur, bu...
Taleyin dəhşətli zərbələrinə
Müti bir qul kimi dözümmü, yoxsa
Üsyanmı qaldırım silahlanaraq?
Ya qələbə çalım, ya həlak olum?

Ölmək! Hər bir şeyi tamam unutmaq.
İnsan ürəyinin min bir dərdirin,
Min bir əzabının, intizarının,
Ağır zəncirini qırıb qurtarmaq,
O gözəl, son məqsəd bu deyilmidir?
Əbədi yuxuda yataraq qalmaq.
Ölmək ya uyumaq. Sonra da orda
Yuxularını görmək? Bax, cavab budur.
Bu dünya mülkünün duyğularını
Ataraq, ölümün yuxusunda, ah,
İnsan nələr görür? Budur müəmma
Bizim ömrümüzü fəlakətlərdə
Uzadan müəmma, bax budur, budur.
Yoxsa hakimlərin baş vüqarına
Bütün əyyanların cahilliyinə
Hər yerdə, hər şeydə saxtakarlığa,
Ürəyin qıfilla bağlanmasına
Nakam məhəbbətə, hər bir rəzilin
Gözünün yalançı parıltısına,
Bir xəncər zərbəsi bütün bunları
Vurub yox etməyə kifayət ikən.
Kim dözərdi, de kim?
Ölümün bilinməz əsrarlarından
Gedər –gəlməz olar həmin diyardan.
Qorxu olmaseydi, həyat yükünün,
Ağırılığı altda sürükləməyə
Kim dözərdi, de kim? Bütün bunları
Düşünən beynimiz, qorxub çəkilir.
Solur bir gül kimi qətiyyətimiz.
Ağıl düşünməkdən dayanıb qalır.

Həyata keçməsi mümkün görünən
Ən böyük xəyallar, böyük arzular.
Cəsarətsizlikdən həlak olur, ah!
Bəsdir. Ah, Ofeliya! Mənim sevincim!
Dua eyləyərkən günahlarımı,
Məni də xatırlat mehriban mələk!

«Hamlet»in müxtəlif dillərdə tərcümələrini araşdırdıqdan sonra öz tərcüməçilik bacarığını, şairlik istedadını tam səfərbərliyə alan T.Əyyubov faciənin poetik tərcüməsini yaratdı. O, bu monoloqun tərcüməsində bəzi parçaları daha aydın bir dildə təçümə etməyə nail olmuş, lakin bəzən sərbəstliyə də yol vermişdir.

T.Əyyubov Cabbarlının «Olum ya ölüm? Budur məsələ» tərcüməsini təkrar etməkdən çəkinmiş. «Olummu, qalımmı, sual budur, bu» variantını seçmişdir. Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, T.Əyyubovun variantı həm deyim üslubu, həm də xüsusilə ifadənin bütün məna dərinliyini üzə çıxarmaq, azərbaycanlı dinləyicilərə çatdırmaq cəhətdən, Cabbarlı variantından geri qalır. Tərcümədə Hamlet öz-özünə sual verir, lakin faciənin orijinalında Hamlet bütün bəşər tarixinə, gələcəyə, allaha, kainata, eyni zamanda, atasının kölgəsinə, alçaq əmisinə, satqın anasına sual verir. Orijinalda bu sual ilk dəfə gecəylə gündüzün, xeyirlə şərin, pisliklə yaxşılığın qarşılaşması ilə üz-üzə gəlib dərin heyrətə qapılmış mütərəddid bir ziyalının nidasıdır. Tərcümədə isə bu ifadə yalnız öz şəxsi problemləri ilə məşğul olan zəif, eqosentrik bir adamın hisslərinə çevrilir.

Sual şəkilçisi «mı» misranın deyilişini də zəiflədir. «Budur sual bu» ifadəsi yanlışdır. Hamlet adi sual vermir, bu söz məhz «məsələ» mənasında işlədilmişdir. «Müti bir qul» ifadəsi Şekspirdə yoxdur. «O gözəl son məqsəd» ifadəsində «gözəl» sözü yanlışdır. Bu, tərəddüd edən Hamletə aid ola bilməz, o, ölümdən danışır, lakin onun bütün

dünya əzablarına son qoymaq üçün «gözəl olduğunu demir» «Bax cavab budur bu» ifadəsi də yanlış tərcümədir. Hamlet qarşıya qoyduğu məqsədlərə tam cavab vermir, ölməklə həyatın əzablarına son qoymağın yeganə yol olduğunu qətiyyətlə demir. «Gül kimi solur» bənzətməsini də Hamletə aid etmək olmaz.

M.Məmmədovun tərcüməsində isə bu monoloq belə səslənir.

«Olum, ya ölüm!

Budur məsələ, hansı şərəflidir?»

Dözməkmi taleyin zərbələrinə, yaxud üsyan etmək, qarşı qoymaq bəlalar selinə, qanlı vuruşda ölmək və dəf etmək bu bəlaları. Ölmək, yuxulamaq. Bəlkə bu sayaqlar can üzən dərdlərin, işgəncələrin ağır zəncirini qırıb qurtulmaq. Təqdir edilməzmi belə bir arzu? Ölmək, yuxulamaq! Sonra yenidən rüyalarını görmək. Bilməkdir bu. Bu dünya mülkündən köçəndən sonra, ölüm yuxusunda görəsən, insan nə rüyalar görür. Sırr bax budur. Bizim ömrümüzü fəlakətlərdə sürüdən, çürüdən sırr budur, bu.

Yoxsa tək bir zəncir zərbəsi bizi dünya dərdlərindən xilas edərkən zamanın zülmünə, riyalarına, azğın hakimlərin təkəbbürünə, nadan əyanların cəhalətinə, rəzillərin önündə boyun əyməyə, ağılı da, dili də kilidləməyə, nakam məhəbbətə, hicran dərdinə kim dözmək istərdi, ya kim dözərdi? Qorxu, tək qorxu saxlayır bizi ölümdən. İnsan bu bilinməz mübhəm vadiyə, gedər-gəlməz olan məchul diyara köçməkdənsə, burda dünyada qalır, gördüyü hər cəbrə, dərdə qatlanır, ah.

Ağlın bu dolanbac dar yollarında fikir hərəkətdən qorxub çəkilir, qətiyyət, qərarı solur gül kimi. Belə də hər niyyət, hər böyük amal öncə nailiyyət, zəfər vəd edir, təxirə düşdükcə puç olub gedir».

M.Məmmədovun tərcüməsində səhnə və teatr sənətinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmışdır. Burada mütərcimin qarşısında Hamletin düşüncələrini dinləyicilərə aydın və təsirli bir şəkildə

çatdırmaq məqsədi dururdu. Buna da o tam nail ola bildi. O monoloqun ümumi məzmununu saxlamış, lakonik bir tərzdə monoloqun bütün məzmununu verə bilmişdir. Cabbarlı tərcüməsindən məharətlə istifadə edən M.Məmmədov yeni və hamı üçün anamlı ifadələr işlətməmiş, müasir dilimizin zəngin xəzinəsindən məharətlə istifadə edə bilmişdir. Cabbarlı «əziyyətlər bəlalar dənizi» ifadəsini «fəna seylabı» kimi tərcümə etmişdi. T.Əyyubov öz tərcüməsində bu sözləri buraxmış, Məmmədov isə «bəlalar seli» kimi tərcümə etmişdir. Orijinalda «dəniz» sözünün «sel» kimi tərcümə olunması daha effektivdir. Bu əvəzolunma Şekspirin sözlərinin mənasını daha da təsirli edir. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, M.Məmmədovun tərcüməsində edilən atılmalar, əvəzolunmalar, əlavələr ancaq orijinalın mənasının tam açılması üçün edilmişdir. Hər bir əlavə elə bil ki, orijinaldakı fikri tamamlayır. Bu da mütərcimin tərcümə sənətinə və nəzəriyyəsinə yaxşı bələd olmasından irəli gəlirdi. «Qanlı vuruşlarda ölmək» sözləri Şekspirdə yoxdur. Tərcüməçi bu sözləri əlavə etməklə oppose (əks çıxmaq) sözünün mənə təsirini daha da qüvvətləndirir.

M.Məmmədov çətin olan və bir çox tərcüməçilərin tərcümə etmədiyi mortal coil sözünün gözəl qarşılığını verir: «can üzən dərdlər», lakin o da **that flesh is heir to** ifadəsini buraxmış, **there's the rub** ifadəsini isə Cabbarlıdan və T.Əyyubovdan fərqli olaraq «bilməkdir bu» kimi tərcümə edir. Bu tərcümə adekvat olmasa da, yeni bir ifadə və mənaca orijinala yaxındır. Bu hissədən sonra olan parçalar atılmışdır. M.Məmmədov «kim həyat yükünü çiynində bu sonsuz yollarda kamsız gəzdirərdi?»

Who would these fardles bear

To grunt and sweat under a weary life,-

misrələrini bacarıqla tərcümə etmiş, ümumi mənanı tam və düzgün vermişdir. Conscience sözünü də sadə sözlə «fikir» kimi çevirmişdir.

Bu monoloq A.Aslanovun tərcüməsində belə səslənir:

Olum, ya ölüm, budur məsələ!
Hansı daha şərəflidir, sığandır əqlə
İnamla dözmək zalım taleyin
Kəmfürsət oxuna, fəsadlarına
Yoxsa silah çəkib üsyan eyləmək
Ömrün ümman qədər əzablarına
Ölüb bəlalara son nöqtə qoymaq
Hər şeyi unutmaq və unudulmaq...
Ətlə qanımıza qənim kəsilən
Bədən əzabına, can ağrısına
Bilmək ki, bir yolluq son qoymaqdı bu
Bax budur ən gözəl məsləhət, arzu,
Əbədi yuxuya dalaraq ölmək
Ölüm yuxusunda yuxular görmək?!
Amma bir əngəl var sirr var, yaman!...
O məchul aləmdə yuxlayan zaman
Qoyarmı orda da bir an, bir saat
Əzablı yuxular bizləri rahat?!
Budur, bu qorxudur dərdi- bəlanın
Yükünü çəkdirən biz fəqirlərə
Bizləri dözdürən min işkəncəyə
Min bir cəzalara, min təhqirlərə.
Zalımın zülmünə, təkəbbürlünün
Sonsuz həqarəti, cəhalətinə,
Tapdanmış sevginin ağrılarına
Qanunsuz qanunun ətalətinə
Üsul-idarənin azgınlığına

Nə vadar edərdi, tablayaq, dözək
Yalın bir xəncərlə halbuki görək
İş düşə bilərdi öz qaydasına
Kim ölüm yükünü çəkərdi çəkər
Mırtlana-mırtlana, tökə-tökə tər
Can yora –yora
Dəhşətli nə isə olmasa əgər
Orda, o dünyada ölümdən sonra
O ölüm deyilən uzaq ölkədən
Xəbər gətirməyib bir nəfər bəndə
Budur! İradəni salan kəməndə
Budur, əlimizdən, tutub saxlayan,
Daima uzadan işgəncəmizi
Təzə əzabların məchul səmtinə
Qanadlar açmağa, qoymayan bizi!
Hissi buxovlayan, hissi keyləyən
Bizim hamımızı qorxaq eyləyən
Odur ki, gücündən düşür şücaət
Alıb dərrakədən solğun bir çalar
Böyük qətiyyətlə coşan cəsarət
Məqsəd qapısında olur tar-mar!

Şair, alim və gözəl tərcüməçi kimi A.Aslanovun bu tərcüməsi şübhəsiz Hamletin monoloqunun dilimizə çevrilməsində yeni bir addımdır. Avropa klassiklərindən bir neçəsinin əsərlərini dilimizə tərcümə etmiş A. Aslanovun «Hamlet»ə müraciət etməsi təbiidir. A.Aslanov hər şeydən əvvəl orijinalda olan çətin söz və ifadələrin düzgün ekvivalentini tapa bilmişdir. Bu tərcümədə mütərcimin öz düşünmə tərzini, şairlik istedadı, üslubu, səlissə dili dərhal gözə çarpır.

Monoloqun əvvəlki orijinala tam yaxın və böyük məharətlə tərcümə edilmişdir.

Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, tərcümədə Hamletin düşüncə tərzinə uyğun olmayan və monoloqun bütövlüklə təsir qüvvəsini azaldan və yalnız vəzi və qafiyə xatirinə işlədilən sözlər də vardır. Məsələn, «bəndə», «mırtlana-mırtlana», «qanad açmağa qoymayır». Tərcüməçi conscience sözünü «dərrakə» kimi tərcümə etmişdir ki, bununla da razılaşmaq olmaz.

Bu monoloqun son tərcüməsi isə Sabir Mustafayevə məxsusdur.

Olum, ya ölüm, budur məsələ.
Hansı şərəflidir? Azğın taleyin
Müdhiş oxlarına susub dözməkmi
Yoxsa fəlakətlər dənizlərinə
Qarşı silahlanıb üsyanmı etmək:
Ya qələbə çalmaq, ya həlak olmaq?
Ölmək –yuxulamaq, yalnız budur, bu!
Bununla ürəyin ağrılarını,
Əzəldən insanın nəsibi olan
Minlərlə dərdləri, izzətləri
Bir anın içində unuduruq biz.
Bumu gecə gündüz dua oxuyub
Arzu etdiyimiz gözəl aqibət?
Ölmək –yuxulamaq, əbədi yatmaq,
Sonra yuxu görmək! Bax, budur əngəl.
Biz canı qurtarıb işgəncələrdən
Ölüm yuxusunda nə görəcəyik?
Budur yolu kəsən. Bu səbəb bizi
Məcbur edir çəkək ömrümüz boyu
Bütün zillətləri, müsibətləri.

Yoxsa kim dözərdi, kim dözərdi, kim
Zamanın cövrünə, həqarətinə
Zalımın zülmünə, haqsızlığına
Lovğa əyanların təkəbbürünə
Tapdanmış sevginin əzablarına,
Açgöz hakimlərin əclaflığına,
Qansız nazirlərin sırtıqlığına
Hər cür şərəfsizin şərəfliləri
İyrənc təhqirinə, istehzasına?
Bunlardan əbədi qurtarmaq üçün
Bir xəncər zərbəsi kifayət ikən
Həyatın rəzalət yükü altında
Neçin sürünürük inildəyərək?
Bizi vadar edən buna nədir, nə?
Yalnız bircə qorxu, öləndən sonra
O məchul aləmdə nə olacaqdır?
Ordan qayıtmayıb hələ heç bir kəs
Bu fikir sarsıdır iradəmizi.
Bizi məcbur edir daim, həmişə
Çəkək bu tükənməz məşəqqətləri.
Məlum əzablardan yaxa qurtarıb
Naməlum dərdlərə can atmayaq biz.
Bu dəhşət qorxağa çevirir bizi,
Puç olur aqlımız, qətiyyətimiz,
Solur cürətimiz bir çiçək kimi.
O böyük təşəbbüs, o ali məqsəd
İtirir adını, öz mənasını.

S. Mustafayev ingilis dilini bilən bir mütəxəssis kimi, orijinalda olan, lakin başqa tərcüməçilər tərəfindən ixtisar edilmiş bəzi hissələrin dəqiq tərcüməsini verə bilmişdir:

O məchul aləmdə nə olacaqdır?

Ordan qayıtmayıb hələ heç bir kəs.

Və yaxud:

Məlum əzablardan yaxa qurtarıb

Naməlum dərdlərə can atmayaq biz.

Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz bəzi nöqsanlar S.Mustafayevin tərcüməsində də təkrar edilmişdir: «qələbə çalmaq», «solur cürətimiz bir çiçək kimi» ifadəsi də yanlışdır. Şekspir «dənizlər» deyil, «dəniz» demişdir ki, bu da sözün məcazi mənasını daha da dəqiq ifadə edir, «gözəl aqibət» sözü də yanlışdır, «gecə-gündüz dua etdiyimiz» ifadəsi orijinalda yoxdur, bu Hamletə xas ola bilməz. Qeyd edək ki, monoloqun son hissəsi orijinala daha yaxındır.

Biz qəti əminik ki, yaxın gələcəkdə Azərbaycan dilində Şekspir dühasının ən qiymətli incisi olan bu əsər öz tam bədii ifadəsini tapacaq, əsər C.Cabbarlının və ondan sonra «Hamlet» faciəsini, xüsusilə danimarkalı şahzadənin məşhur monoloqunu Azərbaycan xalqına doğmalaşdırmaqda böyük iş görmüş T.Əyyubovun, M.Məmmədovun, A.Aslanovun, S.Mustafayevin xidmətləri də unudulmayacaqdır.